

1920'Lİ YILLARIN BAŞLARINDA KIRIM VE KAZAN TÜRKLERİ'NİN YAŞADIĞI AÇLIK FELÂKETİ VE TÜRKİYE'NİN YARDIMLARI*

Nuri KÖSTÜKLÜ*

ÖZET

1920'li yılların başlarında Rusya'da çok ciddî bir kuraklık ve açlık felâketi yaşanmıştır. Bu felâketten ise Kırım ve İdil havzasındaki Türkler, Kazan Türkleri oldukça fazla etkilenmişler idi. Karadeniz'in kuzeyindeki kardeşlerinin feryatlarını duyan ve acılarını kendi canında hisseden Anadolu Türkleri ise bu faciaya asla duyarsız kalmadı. Üstelik bu günlerde, İstiklal Savaşı'nın en kritik dönemecine girilmiş, aşağı-yukarı 10 yıldır kesintisiz savaş halinde olan bir millet, vatan savunmasında artık en son imkânlarını seferber ediyordu. Bu imkânsızlıklar içinde, TBMM ve Anadolu Türklüğü yardımsever bir millet ve devlet geleneğinin bir devamı olarak, elinden geldiğince aç kardeşlerinin yardımına koştu. Geçmişte yaşanan bu dostluk ve yardımlaşma örnekleri, şüphesiz günümüz için de Türkiye ile, Rusya- Ukrayna ve bu coğrafyada yaşayan insanların dostluk ve kardeşlik duygularının ve iyi ilişkilerin gelişmesinde fevkalâde önemli bir referans olarak karşımızda duruyor.

Anahtar Kelimeler: Türk-Rus ilişkileri, Kırım Türkleri, Kazan Türkleri, Rusya'da açlık, TBMM.

* Kazan Devlet Üniversitesi, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Merkezi'nce, 19- 21 Mayıs 2011 tarihlerinde Kazan (TATARİSTAN-RUSYA)'da düzenlenen "Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikasında Kemalizm" konulu Uluslararası Konferans'ta bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, A.Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Bşk., Konya- TÜRKİYE. E-posta:nkostuklu@selcuk.edu.tr

THE DISASTER OF HUNGER THE CRIMEAN AND KAZANIAN TURKS SUFFERED IN THE EARLY 1920'S AND THE AID EXTENDED BY TURKIYE

ABSTRACT

There was a great drought and hunger in Russia in the early 1920s. The disaster affected profoundly the Turks in Crimea and Idil basin and the Kazanian Turks. The Anatolian Turks, who heard the the wails of their brothers and sisters living in the north of Black Sea and who felt the same agony in their own souls, could never ignore that tragedy. Furthermore, the nation that had been in war for ten years and was experiencing the most critical phase of the independent war was using the last efforts to defend the country. In spite of these impossibilities, as the continuation of a philanthropist state tradition, the Turkish Grand National Assembly and the Anatolian Turks tried to do their best to help their brothers and sisters who were suffering from hunger. The samples of friendship and helping one another seen in the past stands in front of us as a quite important reference in the development of friendship and good relations between the people living Turkiye, Russia; Ukraine, and the people living in this geoprahy.

Key Words: Turkish-Russian Relations, the Crimean Turks, Kazanian Turks, hunger in Russia, TGNA.

Giriş

Bilindiği üzere, 1920'li yıllar hem Türkiye tarihi hem de diğer Türkler ve Dünya tarihi açısından çok önemli askerî, sîyasi ve sosyal olayların yaşandığı yıllar olarak dikkat çeker. Bir taraftan 1914'te patlak veren I. Dünya savaşı ve bu savaş sonucunda ortaya çıkan yeni siyasi oluşumlar, öbür taraftan savaş ve buna bağlı diğer gelişmelerin doğurduğu siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarsızlıklar, dünyanın pek çok yerinde problemleri de beraberinde getirdi. Bu problemlerin belki de en önemlisi açlık ve yokluk olmuştur.

Trablusgarp Savaşından İstiklal Savaşı'na kadar aşağı-yukarı 10 yıldır kesintisiz savaş halinde bulunan Türkiye, insan kaynakları ve ekonomik kaynaklar olarak neredeyse tükenme noktasına gelmiş bulunuyordu. Tekalif-i milliye emirleri bir milletin var olmak için artık en son imkânlarını seferber ettiğinin açık delili idi. Bir çift çarık, bir çift çorabın, -hem de kullanılmış- hesabı yapılır hale gelmişti. Türkiye böyle zorluklar içinde vatan müdafaasında bulunurken, Sovyet Rusya'da da büyük bir kıtlık ve buna bağlı açlık felâketi başgösterdi. Bu felâketten en fazla; Kırım ve Kuzey Türkleri olarak adlandırılan Kazan, İdil havzası ve Ural dağları eteklerinde yaşayan Müslüman Türkler etkilenmişlerdi.

Felâketin şiddetli boyutları 1921 baharında ortaya çıktı. Sovyet Rusya Hükümeti, çeşitli yardım toplama komiteleri kurarak, dünyanın dikkatini Rusya'daki açlığa çekmeye ve ülkesindeki bu felâketi gidermeye çalışıyordu. Rusya'daki Müslümanlar da Nezaret-i Diniyye nezdinde Açlara Yardım Heyeti oluşturdular. Bu Heyetin Başkanlığına da Kadı Keşşafüddin Tercümanî getirildi. Rusya Müslümanları Nezaret-i Diniyyesi Reisi Kadı Rızaüddin bin Fahreddin ve Nezaret-i Diniyye nezdindeki Açlara Yardım Komisyonu Reisi Keşşafüddin Tercümani imzasıyla 17 Nisan 1922 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderilen yardım talep yazısında Rusya'daki açlık felâketi bütün çıplaklığıyla şöyle gözler önüne serilmektedir:

“1914 senesinden itibaren devam eden dehşetli Cihan Harbini müteakib zuhur eden iç savaş neticesinde Rusya'nın ne gibi harâba uğradığı malum-ı âlîleridir.

Yedi sene devam eden müdhiş hadiseler neticesinde Rusya ahali si son bir fakr u sefalet derekesine düştü. 1921 senesi baharında bu sefalet içinde bin türlü zorluklarla mücâdele eden halkın başına benzeri dünya tarihinde görülmemiş bir afet, destanlarında işitilmemiş bir açlık kabusu çöktü.

Buradaki duruma hakkıyla aşına olmayanlar, “açlık” belasının feci tablosunu hakkıyla tasavvur edemezler. Yağmursuzluk yüzünden

hâsıl olan müdhiş kuraklık ekinleri tamamen kurutmuştur. Kuraklık neticesinde yerlerde bitecek ne varsa tamamıyla helak olmuş, ehli hayvanlar çoktan kesilerek yenmiştir. Nebatat ile hayvanatın her nevini yiyip bitirmiş olan halk yalnız ağaçların kabuğunu, çöllerin bayati otlarını yemekle yetinmeyip, toprağı bile yiyip bitirmektedirler.

Açlık en müdhiş ve en ağır darbesini İdil havzası ve Ural Dağları eteklerine indirmiştir. Bu yerler pek eski zamanlardan beri Türk kabileleri Müslüman kavimlerinin oturağıdır. Hal-i hâzırda Tatar, Başkır ve Kırgız Türk Müslüman kavimlerinden on iki milyon nüfusun açlık yüzünden ölümü beklemekte olduğu tahmin edilmektedir. Böyle ki İdil havzası ve Ural boylarında yaşayan Müslümanlar, Rusya açlarının en sefillerini teşkil ediyorlar. Hakikaten bu yerlerdeki İslâmlar'ın geçirmekte oldukları fâcialar Rusya açlığının en korkunç tablosunu teşkil ediyorlar.

Bu müdhiş felâkete maruz kalmış milyonlarla halk insanlık vicdanına hitapla kendilerine yardım bekliyorlar. Fakat sayıları 10 milyonu geçmiş olan Müslüman açları, insanlık vicdanı ile beraber İslâmiyet kardeşliğine dahi göz dikmişlerdir.

Büyük Okyanus'un öte tarafında bulunan Amerikalılar, Amerika Muâvenet Cemiyeti vasıtasıyla Rusya açlarına yardım ediyorlar. Onları müteakip Cenevre Konferansı Reisi Doktor Nanch işe girişmiş, nihayet Alman Kızılhaç'ı dahi yardım elini uzatmıştır. Rusya Hükümet Şurası dahi açlığın hafifletilmesine çalışıyor. Fakat felâket o derece muazzam ve ihtiyaç o kadar büyüktür ki bu gibi yardımlarla yetinmek mümkün değildir. Daha çok yardım ve daha çok şefkat lâzımdır.

Bu hususda özellikle İslâm aleminin hamiyet ve kardeşlik duygularına güvenerek Rusya Müslüman Nezaret-i Diniyyesi açlara yardım etmek için bir özel teşkilat kurulmasına teşebbüs etdi.

Rusya Şura Hükümeti'nin müsâadesi ile teşekkül eden bu yardım heyeti bir zamandan beri işe başlamıştır. "El mü'minûne ıhvetün" (Müslümanlar kardeştir) mefhum-ı mukaddesince bütün alemin lâ-

kayd kalamadığı bu büyük belada, en fazla sefil bulunan Müslümanlar'a karşı İslâm aleminin dahi nazar-ı dikkat ve samimiyetini celb etmek kasdıyla yardım teşkilatına girişen 'Rusya Müslüman Nezaret-i Diniyyesi' kendi temsilcilerini Müslüman memleketlerine göndererek dindaşlarına müracaatla muâvenetlerini istiyor.

Türkiye Meşihat-ı Celile-i Osmaniyesi İslâm aleminin dinî mercii olduğunu dikkate alarak 'Rusya Müslüman Nezaret-i Diniyyesi' teşkil eyledi ki yardım hey'etine edeceğiniz müsaadâta çok ümidler bağlamakdadır. Maksadımızın tervici yolunda ibraz buyuracağınız kardeşlik yardımınıza ihtiyacımızı arz ile hürmetimizin kabulünü rica eyleriz"¹.

Bu talepten aşağı-yukarı 1 ay önce Sibiryaya Müslümanları İdare-i Şeriye Reisi'nin 15 Mart 1922 tarihli İzvestiya gazetesinde yayınladığı yazısında; "Açlığa mahkum olan Müslümanlar'ın hali pek fecidir. Her gün her tarafta yüzlerce adam ölüyor. Yani yerlerde insan lâşesinden yemekler yapıldığı ve iâşelerin yenildiği tahakkuk etmiştir"² ifadeleri durumun vehâmetini açıkça gözler önüne sermektedir.

Görüüleceği üzere açlık, "felâket" boyutlarına ulaşmıştır. Şimdi, bundan sonraki gelişmelere ve açlığın Türkiye'deki yankılarına ve bu yöndeki faaliyetlere geçmeden önce, kıtlık ve açlığın sebepleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Şüphesiz, kıtlık, yokluk ve bazı sıkıntılar, savaş halinin tabiî sonuçlarındandır. Öteyandan yağmursuzluk da açlık felâketinin ortaya çıkmasında çok etkili olmuştur. Ancak, Rusya'daki ve özellikle Kırım ve Kuzey Türkleri'nin yoğun yaşadığı açlığın sebepleri arasında, dönemin iç siyasi mücâdeleleri ve yönetim anlayışının da yaşanan kıtlıkta etkili olduğu ileri sürülmüştür. Dönemin başında da bu durum zaman zaman dile getirilmiştir. Mesela, *Yeniğün* gazetesinin 25

¹ **Kızılay Arşivi**; Kutu:70, Belge:43, 43-1; Bkz., EK:1 (Belge özetlenerek verilmiştir). Aynı yazı 28 Haziran 1922 tarihiyle "Devlet-i Aliye-i Osmaniye Meşihat Penâhilerine" de gönderilmiştir. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**; Babıali Evrak Odası (BEO), Siyasi, Belge: 49.

² **Yeniğün**, "Kırım Açlıktan Kırılıyor Mahvoluyor", 25 Nisan 1922

Nisan 1922 tarihli nüshasında özellikle Kırım'daki durum özetle şöyle dile getirilmektedir:

Bilhassa Kırım Karadeniz'in hemen Anadolu'nun karşı yakasında hülyalı mesud bir diyar olarak, toprağının bereketi ile bütün şark memleketleri arasında yüksek bir varlığa sahipti. Fakat silahını, topunu tüfeğini İngilizler'den alan karşı inkılapçıların hareketi zavallı Kırım'ın her adım toprağını cephe, her evininin eşiğini bir ölüm yeri haline koydu. Selaşof ? orada barınmak için halkın tarlaları üstünde askeri tatbikatlar yaptı. Denikin memleketde ne var, (ne yok) canlı mahluk namına taşıyamadıklarını denizde boğdu. Kırım'ın alca inekleri, gürbüz boz atları köylülerin arabaları, ya yollarda karşı inkılapçı süngüsüyle parçalandı, yahut denize gömüldü. Vırsangel de aynı suretle memleketi harabeye çevirdi. Bu darbenin çerçevelediği sahanın içinde kalan ırkdaşlar, faaliyetden, hareketden uzak bir halde kalmışlardır. Mütemedi takibatın vücuda getirdiği bu feci', insan oğluna çocuğunun etini, mezardan çıkarılan cesedleri yedirten vaziyet, alelade bir kuraklık olmaktan uzaktır. Bunu uzmanlar üç sene evvel hesap etmiş. "Nansen" namında hayırsever bir adam Rusya'yı açlıktan kurtarmak için İtilaf devletlerinden bir zırhlının yarı bedeli olan beş milyon İngiliz lirası talep etti. Fakat İtilaf zümresi bu teklif önünde gözlerini yumdu, susdu ve açlıktan ölenlerin iniltilerini bir kahkaha ile karşılamaktan başka bir şey yapmadı. Amerika'da buğdaylar yandı, çürüdü, Rusya'da insanlar açlıktan öldü. Ölüm sağanağı o kadar şiddetli, o kadar yakıcı ki, ölenleri kaldıracak, mezar kazacak, başucunda ağlayacak insanlar bile bulunmuyor. Kırım ölümün darbeleri önünde her gün çocuklarından bir çoğunu daha terk ediyor³.

Yardım toplamak için Türkiye'ye gelen Kuzey Türkleri'nin çok önemli isimlerinden Abidullah Bey de açlığı bizzat içinde yaşayan biri olarak verdiği bir beyanatta Kırım dışındaki diğer yerler hakkında da mevcut durum ve sebeplere dair şu tespitlerde bulunmaktadır;

³ Yenigün, "Kırım Açlıktan Kırılıyor Mahvoluyor", 25 Nisan 1922.

Şimal Türkleri tarihin emsalini görmediği müthiş bir felâket karşısında bulunuyor. Senelerce iç savaşa sahne olduğundan her türlü ihtiyat zahiresinden mahrum kalan Tataristan ve Başkurdistan Cumhuriyetleri ile Kırgız Cumhuriyeti'nin batı kısımlarında geçen sene (1921) zarfında son derece müthiş kuraklık hüküm sürmüştür. Kuraklık o derece şiddetli olmuştur ki, ot namına bir şey yetişmediği gibi tarlalara ekilen tohumlar yeşermemiştir. O derece ki daha sonra tarlaların toprakları kalburdan geçirilmiş ve tohumlar toplanarak yenmiştir. Açlığın getirdiği fâcia tarif edilemeyecek derecede müdhîştir. Bilhassa İslâmların durumu pek elem vericidir. Çarlık zamanında İslâmların elindeki verimli topraklar hükümet tarafından zabt ve Ukrayna'dan getirilen Rus muhacirlerine bahş edildiğinden, çorak yerlerde kalmış olan İslâmlar sebze dahi yetiştirememekte ve tam manasıyla açlıktan kırılmaktadırlar. Çaresiz halk birkaç okka una evini ve elbisesini satarak bir müddet yaşamaya muvaffak olmuşlar ise de sonradan açlığın pençesine teslim olmuşlardır. Toplamı milyon(lar)a ulaşan açlardan oniki milyonu Hanefi mezhebinden halis Türk Müslümandır. Amerikan Muâvenet Cemiyeti yalnız iki milyon kadar çocuğu iâşe ediyor. Sovyet hükümeti mümkün merteye açlara yardım etmek istiyor ise de kaynaklarının yetersizliği münasebetiyle istenilen derecede yardım edemiyor⁴.

Sebepleri ne olursa olsun görüleceği üzere, 1921 yılı baharından itibaren Rusya'nın büyük bölümü ve özellikle Kırım ve Kuzey Türkleri'nin yaşadığı yerler; Kazan, İdil havzası büyük bir açlığın pençesindedir. Bu felâket karşısında Kırım Müslümanları ve daha sonra diğer Kuzey Türkleri, Kazan, İdil, Ural bölgelerindeki Türkler seslerini duyurmaya, kamuoyu oluşturarak yardım toplamaya başladılar.

Kırım'da kıtlığın etkili olduğu Yalta kazası ve çevresinde yaşayan Müslümanlarca olağanüstü bir kongre toplandı. Kongre Başkanı İbrahim Zeki imzasıyla hazırlanıp Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Batum Başşehbenderliği'ne verilen mektupta Kırım'da yaşa-

⁴ Yenigün, "Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde", 28 Temmuz 1922.

nan açlık felâketi bütün çıblaklığı ile dile getirilip yardım talep edildi⁵. Kısa bir süre sonra da Muhtar Kırım Hükümeti, Kırım'daki açlığı TBMM'ye ve Anadolu'daki Türk kardeşlerine anlatmak ve yardım toplamak amacıyla Sabri Ayvazof ve Nedim Bey'i Türkiye'ye gönderdi⁶. Heyet Nisan ayının son haftasında Ankara'ya geldi.

24 Nisan günü Ankara halkı müteşebbis komitenin davetiyle Millet bahçesindeki tiyatro binasında toplandı ve Kırım'ın ızdırablarını

⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**; 030.10/116.806.11; Bu mektupta açlık felâketi şöyle tasvir edilmekteydi:

“Kırım ahalişi tamamıyla mahvolmak ‘arifesini yaşamaktadır. Yenmesi kabil olan et, sığır, koyun hayvanatı yenildikten sonra kedi, köpek vesair hayvanları yemek çaresizliğine maruz kalmıştır. Pek çok köylerde bugün de ot, kabuk ağaç kemirmekte ve ayağa giyilen “çarığ” ateş üzerine kızdırarak et yerine yemektirler. Bir iki yüz hanelik köylerde kullanmak için hayvan bile kalmamıştır. Bahçesaray gibi tarihi bir payitahta yaşayan yirmi beş bin Müslüman ahaliden beher gün açlık yüzünden elli can telef olmaktadır. Bütün Kırım mikyâs itibariyle ahalinin yüzde yirmi beşi aklıktan telef ve yüzde ellisi dahi bugün yarın aklıktan sokaklarda sürünmekte ve hanelerinde kapanıp kalmış ümitsiz bir haldedirler. Bütün bu dehşet ve felâkete maruz kalanlar ekseriyetle köylü Müslüman ahalidir. Köylerdeki ahali canlı cenaze halinde aklıktan yüzleri gözleri şişmiş güz mevsimi ağaç yaprakları gibi dökülmektedir. Cenazeleri tekfin etmek kuvvetini haiz tok adam bulmak mahrumiyeti yaşamaktadır. İşte bu minval üzere binlerce nüfus alem-i insaniyetin gözleri önünde mahrumiyetler içinde çırpınmakta ve helak olmaktadır. Mahalli hükümet daireleri ve teşkilatların murahhas ve heyetlerle yapılan müracaatlar semersiz kalarak hiçbir taraftan yardım alınamamaktadır. Hükümet tarafından şimdiye kadar idare olunan çocuk bahçeleri ve edebiyat yurtları iâşe ve erzak yokluğundan kapatılmak mecburiyetine maruz kalmaktadır. Ve bütün bu mahrumiyetlere soğukkanla bakılmakta ve birtakım tedbirsizlik yüzünden Kırım'ın iktisadi ve harsi hayatı çığırından çıkmış ve mahvolmuştur. Kırım'ın yegane hasılatı tütün, şarap ve meyveden ibaret olduğundan iâşeye mahsus erzak vesaire yoktur. Erzak vesaire hasılatı memleketi Ukrayna olduğu halde halihazırda Kırım hasılatı ile Ukrayna'da olan erzak hasılatı mübadele etmek tarihi dahi kapalı olmak yüzünden imkan dahilinde değildir. Geçen senelerden Kırım'da kalan mahsulatın büyük kısmı ordu tarafından ve ağır vergiler yüzünden mahv edilmiştir. İâşe teşkilatının siyaseti yüzünden ahali kendi ellerinde olan hasılatından tütün gibi harsi mahsulatın kırk fontuna on kantar font (?) ekmekle mübadele ederek neticede yegane yaşamak teminatından dahi mahrum kalmıştır. Kırım için erzak bulmak imkanı olan Odesa ve Batum tarihi dahi seddolanarak Kırım'dan ihracat menedilmiştir. Bu minval üzere Kırım'da aklıktan helâk olan ahaliyi kurtarmaya bir çare-i necat kalmamıştır.”

Bu mektup daha önce yapılan bazı çalışmalarında yayınlanmıştır; H.Yılmaz Livatyalı, “1921-1923 Yılları Arasında Rusya'da Başgösteren Kıtıktan Etkilenen Türk Çocukları ve Türkiye'nin Bunlara Sahip Çıkması”, **Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler**, Editörler:Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2003, s.291-292; Mesut Çapa, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye'den Kırım'a Yapılan Yardımlar ve Kırmılı Göçmenler”, **Uluslar arası II. Türkoloji Kongresi Bildiriler (22-24 Mayıs 2008 Kırım-Ukrayna)**, Simferopol, Kırım-UKRAYNA 2009, s.15-20.

⁶ **Yeniğün**, 1 Mayıs 1922.

yakından görerek Türkiyeli kardeşlerin yardımını talep etmeye gelen Sabri Ayvazofu dinledi. Sabri Ayvazof, Kırım'ın felâketini istatistiklere dayanarak şöyle dile getirdi:

“Rusya 917 senesinden beri açlıkla tehdit ediliyor. Harp, koca Rusya'yı şark memleketleri derecesine ittirdi. Vesait-i nakliye azaldı. Çalışan azaldı.

Bizim Kırım'a gelince, gözümüzle gördüğümüzden midir nedenidir bilmem, burada açlık daha şiddetli daha öldürücü bir surette hüküm sürmektedir. Buranın nüfusu bir milyondan fazladır. Yerli 700, 750 bindir. Geri kalan şimal Rusya'dan muhâceret suretiyle gelmiştir. Şubat ayı zarfında 500 bin kişi açlığa mahkum idi. Bunun 300 bini çocuklardır. Kırım'da en çok açlığa maruz kalan köylülerdir. Umum şehirler ahalisi 225 bin candır. 525 bini köylüdür. Haricden gelenler şehirlere yerleşmişler pek azı köylere dağılmıştır. Açlığın meydana getirdiği cinnetle çocuklarını yiyenler çoktur”.

Bundan sonra Sabri Ayvazof, açlığın sebepleri, derecesi ölenlerin miktarı, alınan tedbirlerin derecesi, açlığın doğurduğu sonuçlar ve maârifin vaziyeti hakkında uzun uzadıya bilgi verdi⁷.

Sabri Ayvazof'un edebiyattan azâde sırf hakikati gösteren ve yalnız rakamlara dayanan bu konuşmasından sonra Menteşe Mebusu Doktor Tefvik Rüşdi Bey sahneye çıkarak yine bu hususta şiddetli, heyecanlı bir konuşma yaptı ve açlara yardım için bir genel bir de Ankara'ya mahsus iki yardım heyetinin oluşturulmasını teklif etti ve teklif çoğunlukla kabul edildi.

Umumi Komite Heyet-i Merkeziyesi şu şahıslardan oluşmuştur;

Müdafaa-i Milliye eski Vekili ve İzmir mebusu Re'fet Paşa, Menteşe mebusu Tefvik Rüşdi Bey, İzmir mebusu Mahmud Esad Bey, İstanbul mebusu Numan Usta, Eskişehir Mebusu Hacı Veli Efendi, Belediye Reisi Ali Bey, Ankara Mebusları Kınacızâde Şakir ve Şemseddin Efendiler.

⁷ Yenigün, “Kırım Açlıktan Kırılıyor Mahvoluyor”, 25 Nisan 1922.

Bunlardan başka yapılan teklif üzerine Kırşehir mebusları Yahya Galib ve Rıza Beyler'in Lazistan Mebusu Osman Bey'in Afyonkarahisar mebusu Şükrü Bey'in ve Harput eski valisi Nazım Bey'in vukuf ve faaliyetlerinden istifade edilmesi kararlaştırıldı. Bu toplantıda Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetlerinin murahhasları Dr. Adnan ve Ömer Lütfi Bey ile Azerbaycan sefiri İbilof, mebuslardan, halktan bir çok kişi hazır bulunmuşlardı. Merkez Heyete, Hacı Bayram Caddesinde Himaye-i Etfal Cemiyeti binasında bir oda tahsis edildi⁸. Ankara Heyetinde ise; Müftü Rifat, Vali Abdülkadir, Bulguruzade Mehmet Efendi, Attarzade Rasim Efendi, Hatifzade Mehmet Efendi, Bursa Mebusu Necati Bey yer aldılar⁹.

Merkez Heyetin hemen ertesi gün 25 Nisan'da yaptığı toplantıda; Kırım'da açlıkla pençeleşen çocukların mümkün olabilecek miktarının Anadolu'ya nakli ile münasip köylere ve evlere dağıtılması kararlaştırıldı. Sabri Ayvazof vasıtasıyla Kırım'daki teşkilata müracaat edip ilk aşamada yaşları 8 ve yukarı olan kimsesiz ve aç çocukların getirilip bu tecrübeden sonra diğer yaşların getirilmesinin düşünülmesi planlandı¹⁰.

Aslında Kırım'ın ve diğer Türk bölgelerinin yaşadığı bu felâket TBMM'ne daha önce de yansımıştı. Burdur mebusu İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Rusya'da ölüme mahkum binlerce Müslüman çocuğuna yardım edilmesine dair bir takrir vermişti. TBMM tarafından Rusya'daki İslâm kitlelerinin durumunu incelemek üzere bir heyetle Rusya'ya gönderilen ve durumu yerinde gören İsmail Suphi, Türkiye'ye döndükten sonra TBMM'nin 3 Nisan 1922 tarihli oturumunda tespitleriyle ilgili uzun uzadıya bilgiler verdi. Özellikle Rusya'daki Türk-Müslüman kimsesiz ve ölüme mahkûm çocukların durumla-

⁸ Yenigün, 25, 26 Nisan 1922.

⁹ Çapa, a.g.m; Burada Ankara Mebusları Kınacızade Şakir ve Şemseddin'in Ankara Heyetinde yer aldığı ifade ediliyor. Ancak, Yenigün gazetesinin 25 Nisan 1922 tarihli nüshasındaki haberine göre, bu mebusların Umumi Komite Heyet-i Merkeziyesinde bulduklarını bildirilmektedir.

¹⁰ Yenigün, "Mühim Bir Karar: Aç Çocukların Celbi", 26 Nisan 1922.

rı Meclis'te uzun uzadıya görüşüldü. Görüşmeler sonunda, takrir büyük bir çoğunlukla kabul olunarak bu işte uzman mebuslardan oluşan bir komisyon teşekkül etmiş ve faaliyete başlamış idi. Hatta bu günlerde Kazım Karabekir Paşa'nın da 2000 kadar çocuğu alıp bakabileceği yazısı da Meclis'e ulaşmıştı¹¹.

Takip eden günlerde hemen yardım toplama faaliyetlerine geçildi. Kırım Açlarına Yardım Heyeti Başkanı Refet Bey, öncelikle durumu Türk halkına duyuran bir beyanname yayınladı. Beyanname; Sabri Ayvazof'un anlattıklarına ve Kırım'da yaşanan mevcut felâkete temas edilerek, "Büyük Millet Meclisi'nin milyonlarla hemcinsimizi tarumar eden bu kahtu gâle (kıtlık ve pahalılık) âfetine karşı umumî mücâdeleye iştirak etmek üzere fevkalâde bir encümen teşkil ettiği" haber verildi. Ve bütün Türk halkından Kırım açlarına yapacakları yardımları Hilal-i Ahmer (Kızılay) şubeleri vasıtasıyla göndermeleri istendi¹².

Yıllardır savaş halinde bulunan ve maddî imkânları da oldukça kısıtlı hale gelen Türk milleti, Türkiye dışındaki kardeşlerinin yaşadığı felâkete duyarsız kalmadı. Anadolu'nun her tarafından karınca karınca yardımlar gelmeye başladı. Bazı örnekler vermek istiyoruz:

İmalat-ı Harbiye Fabrikası Müdürü Bnb. Nuri işçilerle bir toplantı yaptı ve toplantı sonunda bütün işçilerin bir günlük yevmiyelerinin Kırım açlarına verilmesi oybirliği ile kabul edildi¹³. 1 gün sonra 25

¹¹ **Akşam**, "Bir Ayda Yüzbin", 31 Mayıs 1922, no:1325, s.2; Meclisteki görüşmelerin ayrıntıları hakkında bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, Ankara 1959, s.479- 482. 3 Nisan 1338 tarihli 19. ictima; Ayrıca, Rusya'daki kıtlıktan etkilenen Türk Çocuklarının Türkiye'ye getirilmesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz., .Yılmaz Livatyalı, "1921-1923 Yılları Arasında Rusya'da Başgösteren Kıtlıktan Etkilenen Türk Çocukları ve Türkiye'nin Bunlara Sahip Çıkması", **Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler**, Editörler:Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2003, s.281- 294; Kazım Karabekir Paşa'nın yetim ve kimsesiz çocuklara sahip çıkma ve onları eğitime konusunda ciddi bir tecrübesi vardı. O, 15. Kor. Komutanı olarak Doğu Anadolu'ya geldiği vakit savaş ve Ermeni terörü sonucu yetim-öksüz ve bakıma muhtaç binlerce çocukla karşılaştı. 4000'i erkek ve 2000 kadarı kız çocuğunu himayeye alarak onlar için eğitim kurumları açtı. Bu yüzden "Yetimler babası" olarak da temayüz etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz., Nuri Köstüklü, **Kazım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi yay., Konya , 2001.

¹² **Yenigün**, 1 Mayıs 1922.

¹³ **Yenigün**, "Açlara Yardım", 25 Nisan 1922.

Nisan'da *Yenigün* gazetesi matbaası bütün çalışanları şimdilik kaydıyla birer günün gelirlerini yardım olarak açlara bağışladılar¹⁴.

Mayıs (1922) başlarından itibaren, yardımların gittikçe artmaya başladığını görüyoruz. Hilal-i Ahmer Heyet-i Murahhasası Adnan, İstanbul'daki Hilal-i Ahmer Riyaseti'ne gönderdiği 9 Mayıs tarihli telgrafta; Kırım'a gönderilecek 500 çuval una Ankara Kırım Açları Yardım Heyeti namına cari hesaptan parası gönderilen 500 çuval unun daha eklenerek 1000 çuvala çıkarılması ve unların vakit geçirmeksizin bir Hilal-i Ahmer görevlisi ile ilk araçla Sivastopol'a gönderilmesini istenmiş¹⁵ ve bir-iki gün içinde de gönderilmiştir¹⁶. Basından anladığımız göre, 15 Mayıs itibarıyla Anadolu'nun pek çok yerinden gelen yardımlarla toplanan miktar 10.000 Lirayı geçmiş bulunuyordu. Bu arada Fas Genel Valisi Mareşal Lövne ve Kızılhaç Reisi General Pö'ye de yardım mektupları gönderildi. Durum çok vahim idi. Çünkü Kırım Hükümeti'nden gelen bilgiye göre Nisan ayı zarfında 100.000 kişi maalesef açlıktan ölmüştü¹⁷.

Anadolu'da yayınlanmakta olan pek çok mahallî gazeteler de Kırım'daki açlık felâketini okurlarına duyurdular. Mesela, Çorum'da yayınlanan *Çorum* gazetesi 8 Mayıs 1922 (sayı:54) tarihli nüshasındaki "Kırım Acıları" başlıklı yazısında; Kırım'daki felâketi anlattıktan sonra, Kırım Açlarına Yardım Heyeti'nin oluşturulduğunu ve "Kara-deniz'in şimal yalısında tarihî, irkî, dinî rabitalarla kardeş bir memleketin felâketzede halkına yapılacak yardım insanî ve dinî vazifemizin başlıcasını teşkil" ettiğini belirterek herkesi yardıma çağırdı. Halk da bu çağrıya hemen koştu ve iki hafta içinde Çorum'dan 853,50 Lira yardım toplandı¹⁸. Yine bazı hayırsever vatandaşların 150 bin ku-

¹⁴ **Yenigün**, "Kırım Açları İçin Yenigün Amelesinin Kararı", 26 Nisan 1922.

¹⁵ **Kızılây Arşivi**; Kutu:252, Belge:107, 107-1.

¹⁶ **Yenigün**, "Anadolu'da Kırım Açlarına Yardım Heyeti", 15 Mayıs 1922.

¹⁷ **Aynı**.

¹⁸ **Çorum gazetesi**, "Kırım Acıları", 8 Mayıs 1338 (sayı:54); "Kırım Açları için İane Buryan Zevât", 15 Mayıs 1338 (sayı:55); "Kırım Açlarına Muavenete İane Veren Zevât", 22 Mayıs 1338; Bu gazete Abdülkadir Ozulu tarafından yayına hazırlanmıştır. **Çorum Gazetesi Çevirileri 1921- 1926 (I)**, Çorum Belediyesi Kültür yay., Çorum 2008, s.493, 508-509, 520. Sayın Ozulu 8 Mayıs 1338 (sayı:54) tarihini yanlışlıkla 8 Mart olarak okumuştur. Yardım yapan kişiler ve yardım miktarları şöyledir;

ruşluk yardım makbuzu bastırdıkları ve bunun 120 bin kuruşluk kısmını satıp Hilal-i Ahmer İzmit şubesi aracılığı ile ilgililere ulaştırdıklarını biliyoruz¹⁹. Halkı bu konuda duyarlı hale getirmek için Kırım açları konusu basında sıkça yer almaya başladı²⁰.

Bunu gibi Anadolu'nun pek çok yerinden toplanan yardımlarla yiyecek alınıyor ve Kırım'a peyder pey gönderiliyordu. Bu yiyeceğin başında da en temel ihtiyaç olarak un geliyordu.

15 Mayıs 1338; Kırım açları için İane İta Buyuran Zevat

- 100 Tütüncü zâde Şükrü Efendi
- 100 Şecaattin zâde Hacı Hüseyin Efendi
- 60 Kaleli zâde Nuri Efendi
- 50 Veliyüddin Paşa zâde Şevket Bey
- 50 Benderli zâde Mehmet Efendi
- 50 Şecaattin zâde Salim Efendi
- 50 Seydim zâde Mehmet Efendi
- 50 Şecaattin zâde Lütfi Efendi
- 50 Battal zâde Biraderler
- 30 Tütek zâde Nuri Efendi
- 30 Bilal zâde Ahmet efendi
- 25 Müezzin zâde Hacı Ahmet Efendi
- 20 İstanbullu zâde Sadık Efendi
- 15 Kavukçu zâde Latif Ağa
- 10 Kürtoğlu Enver Ağa
- 5 Karaalemdar zâde Mustafa Efendi; **Toplam: 695 Lira**

22 Mayıs 1338, Kırım açlarına muavenete iane veren zevat

69500 geçen haftaki yekun

- 5000 Cerit zâde Ali Efendi
- 2500 Arap zâde Ahmet Efendi
- 2500 Terlemez zâde biraderler
- 1000 Ölçek zâde Hasan Efendi
- 1000 Cerit zâde Ömer Efendi
- 1000 Cerit zâde Süleyman Efendi
- 500 Alaybeyi zâde Rifat Efendi
- 500 Şamlı zâde Fazlı Efendi
- 500 İstanbullu zâde İsmail Efendi
- 500 Gökeşme zâde Mahmut Ağa
- 500 Hacıhıdır zâde Hacı Efendi
- 150 Kurtoğlu Hacı Ömer Ağa
- 100 Kuyumcu Elvan Usta
- 100 Tenekeci Hacı Usta

853,50 Yekun

¹⁹ Livatyalı, a.g.m., s.293.

²⁰ Falih Rıfkı'nın, İzmir, Bursa, Trakya ve Batı Anadolu'da yaşanan ızdıraplarla birlikte Kırım Türkleri'nin çektikleri acıları anlatan **Akşam** gazetesi 24 Mayıs 1922 tarihli nüshasında yayınlanan "Sesleri Olmayan Muzdaripler" başlıklı yazısı o günlerde Türkler'in yaşadığı acıları kavrama bakımından oldukça anlamlı gözükmektedir.

24 Mayıs 1922 günü İtalya bandıralı Galiçya vapuru ile Kırım'a 1000 çuval daha un gönderildi. Bu yardımı ilgililere teslim etmek üzere Hilal-i Ahmer ambar memurlarından Hasan ve İlhami Beyler görevlendirildiler. Kırım'dan döndükten sonra Hasan bey, Akşam gazetesi muhâbirine Kırım'a gidişleri, yardımları nasıl ulaştırdıkları ve oralarda yaşadıkları ve gördükleri hakkında uzunca bir demeç verdi. Yardımın nasıl yapıldığı ve oralarda yaşananları, açlığın durumu ve o günlerin Kırım'ını anlama bakımından faydalı olacağını düşündüğümüz mülakattan bazı özet bilgiler vermeği gerekli görüyoruz;

“24 Mayıs'ta Galiçya vapuruyla arkadaşım İlhami Bey'le birlikte hareket ettik. 26 Mayıs'ta Novoroski'ye vardık. Birçok kontrollerden sonra bizi Novoroski'de karaya çıkarmadılar. ... 31 Mayıs'a kadar vapurda kaldık...31 Mayıs zevalden sonra Novoroski'den hareket ettik, 1 Haziran'da Sivastopal'a geldik. Sivastopol'da Cemâat-i İslâmiye Komitesi'ni bulamadık. Açlar Komitesi Şubesine müracaat ettik. Bu komite getirdiğimiz unları vapurdan çıkarttı. Özel bir yere depo etti. Ve emrimize amade olduğunu bildirdi. Fakat asıl Açlar Komitesi Kırım Akmescit'te bulunduğu cihetle oraya gidip dağıtımını kararlaştırmak icap edeceğini bildirdiler ve bize bir otomobil tavin ettiler. 5 Haziran'da Sivastopol'dan hareket ettik. Bahçesaray'a uğrayarak aynı gün zevalden sonra saat yedide Akmescit'e geldik. Kırım Cumhuriyeti Başvekili (Seyit Ali) aynı zamanda Açlar Komitesi Riyasetinde bulunuyordu. Ertesi gün komite heyeti toplandı. Müracaat ettik, unları teslim aldılar. Biz onları ahali-i İslâmiye namına götürdük idi. Fakat ahali-i İslâmiye Sovyet Hükümeti'nin icra ettiği yardımlarda İslâmlar'la Ruslar'ı ayırmadığını beyan ederek bunu da umum Kırım açları namına teslim ettiler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hayriyesi namına gayet güzel bir *teşekkürname* tanzim ettiler. Orada bulunduğumuz müddetçe de hakkımızda fevkalâde hürmet ettiler, hatta iâne ve iâsemizi bile hükümet namına temin ettiler.

Kırım'da ne kadar nüfus var? Kırım'da 1917 senesinde yani ihtilalden evvelki istatistiğe nazaran 400 bin İslâm, 600 bin anâsır-ı saire varmış. İslâmlar anâsır-ı sairenin toplamına nazaran azınlıkta ve

milletlere nazaran büyük bir çoğunlukta bulunuyorlarmış. 1922'de gerek ihtilâlât-ı dahiliyeden ve gerekse açlıktan İslâmın 60 ila 70 bin kadarı telef olmuş, bugün toplam İslâm nüfusunun yüzde on beşini teşkil eder. Bu yüzden Müslüman olmayan diğer unsurlardaki telefât yüzde dört ila yüzde beş nispetindedir.

Kırım'daki hâlihazırdaki açlık eskisine nispeten azdır. Evvelce açlıktan birçok kimselerin telef olduğunu hatta kendi çocuklarını yediklerini söylediler. Fakat şimdi böyle hallere tesadüf etmedik. Açlara muâvenet için Kırım'a muhtelif mahallerden muâvenet edilmektedir. Fakat bu yetersizdir. Bir Amerika heyeti birçok aydan beri yarımadada çalışıyor ... Bir çok aydan beri takriben iki yüz binden ibaret açların yüzde kırkını iâşe etmeyi taahhüt etmişler ve bu açlara çorba, ekmek, patates gibi şeyler veriyorlar... Gerek Rus açlar Komitesinin ve gerekse Amerikalıların gayreti ile bu açlar ancak ölmeyecek derecede iâşe edilebiliyorlar. Fakat giyim yardımı yapılamıyor.

Sovyet Hükümeti bu açlara yardım için bazı tedbirler almış: Mesela Sovyetler, ithalat olarak yalnız un, prinç, fasulye, sabun, zeytinyağı, gibi şeyleri memleketlerine kabul ediyorlar. Bunları götüren tüccarlar mallarını arzu ettikleri tüccara satıyorlar. Hükümetin özel olarak oluşturduğu bir komite var, o komite gelen malları yazmak suretiyle alıyor ve mahalli tüccarlara bir istifade mukabilinde satıyor. Husule gelen kârı da yine açlara tahsis ediyor. Kırım'daki Sovyet Hükümeti'nin teşviki ile ahaliye bastonlar yaptırılıyor, bunlar İstanbul ve Avrupa'ya sevk edilerek hasılatı ile açların zaruri ihtiyaçları temin ediliyor. Aynı suretle muhtelif Rus heyetleri konserler ve tiyatrolar ve müsamereler tertiple yardımlar toplayarak açlığı azaltmaya çalışıyor.

Bu seneki hâsılat nasıl? Rusya'nın diğer şehirleri hakkında malumatımız yok, fakat maalesef Kırım'da bu seneki hasılat dahi açlığı gideremeyecektir. Zira Sovyet hükümetinin ahaliye tohumluk için verdiği hububatı ahali açlıktan yemek mecburiyetinde kalmıştır. Onun için Kırım daha uzun müddet yardıma muhtaçtır. Ahali meydana gelen kargaşalıklar esnasında ellerindeki ziraat aletlerini de kaybetmişlerdir. Ziraiyat başlamamasına bu da tesir etmiştir.

Ruslar, “*Aç evleri*” ve “*aç balalar evi*” namıyla bir çok kurum oluşturmuşlar ve bunlardan Müslüman çocuklarına mahsus olan kurumların eğitimcilerini Kırım Müslüman hanımlarından seçmişler. Bu evlerdeki yavrucaklar ana ve babaları açlıktan ve iç kargaşadan dolayı ölenlerin çocuklarıdır. Yalnız Akmescit’te İslâm olarak bu çocuklardan iki bin kişi var. Bu çocuklardan büyük bölümüne birer gömlek giydirilmiştir, ayakları çıplaktır²¹. İaşe komitesi azaları ve bunların mürebbiyeleri olan hanımlar: “İstanbul’daki kardeşlerimizin ve hemşerilerimizin beğenmedikleri, sokağa attıkları ayakkabıları ile gömleklere muhtacız bunları bize gönderirlerse hakkımızda pek büyük eser-i şefkat ve inayet göstermiş olurlar!” diyorlar. Bu müesseselerin yatakhaneleri, hastaneleri, banyo ve aşhaneleri imkân dahilinde mükemmeldir. Çocuklara elişleri vesaire gösterildiği gibi geniş bahçelerde gezdirilmekte ve milli oyun ve çalgılarla eğlendirilmektedir. Bu oyunlar terbiyevî ve idman tarzında tertip olduğundan çocuklar bundan manen ve maddeten faydalanıyorlar. Çocuklar bizi gördükleri vakit sevinçlerinden ağladılar, bizi de ağlattılar. ..

Kırım’lı İslâmlar’ın bizden istediği? Kırım’lı İslâmlar Türkiyeli dindaşlarının her nevi yardımlarına muhtaçdırlar. Yani bizi ziyaret edenler bu yardımları nasıl derin bir iman ile beklemekte olduklarını söylediler ve istedikleri şeyler meyanında en ehemmiyetli olarak eski elbise ve iâşe için lâzım olan şeyler bulunmamaktadır. Bundan başka diyorlar ki: “ bizi İstanbul’da dindaşlarımız düşünüyorlarsa kendilerine yaramayan orak, gosa, saban ve sair gibi çiftliğe ait şeyleri yetiştirsinler. Zira bunların hepsi mahvoldu. Sonra kolera, tifüs, veba aşısı vesaire gibi ilaçlara pek ihtiyacımız var, bunlar bize yetiştirilmezse açlıktan kurtulanlar bu hastalıklardan öleceklerdir. Zira bunlardan ölenler çoktur!”

Filhakika bu hastalıklar Kırım’da mevcuttur. İslâmların kendi teşkilat ve kütüphaneleri ve mekatib-i İslâmiyenin kâffesi Bolşevik hükümetinin maarif-i umumiye tahsisatı ile idare edilmektedir. Akmes-

²¹ Bu çocuklara ait bir fotoğraf için bkz., Livatyalı, a.g.m., s.283

cit'te on bin cildi havi bir İslâm Kütüphanesi, Bahçesaray'da iki adet zengin kütüphane var. Bunlardan biri merhum İsmail Gasprinski (Gaspıralı İsmail) mahdumları tarafından hediye edilmiştir. Kırım'ın muhtelif mahallerinde birçok kütüphane var. Fakat hiç birinde Türkçe kitap yoktur. İslâm halkın münevverleri ile gençleri İstanbul erbab-ı irfanından istirham ediyorlar: "En beğenmedikleri eserler bizce pek büyük kıymete haizdir. Bunları kütüphanelerimize göndersinler. Gazete idare haneleri de her gün bize birer nüsha gönderlerse din kardeşlerimizin ahvalinden bizi de haberdar etmiş olurlar!" diyorlar.

Bunların gönderilmesi kararlaştırılırsa Kırım Açık Komitesi Riyaseti namına gönderilmelidir. Kitaplar, gazeteler Kırım, Tatar Toprak İstihsal Şirketi Merkez Heyet-i İdaresi adresiyle gönderilmeli. Kırım Akmescit Camii'nin harabesi durmaktadır. Kırım Akmescit'te İslâmlar tarafından (Yeni Gün) namıyla bir gazete neşredilmektedir.

Kırım'da Hükümet- Kırım'da Sovyet idaresi hüküm-fermâdır. Bu idare hakkında esaslı malumat vermeyeceğim. Uzun tetkik lâzımdır. ...Kırım'da evvelden gitmiş veya esir olmuş ve dönmemiş mühim miktarda Türk vardır. Bunların ekserisi iş gücü sahibi olmuşlardır. Novorosky'de bir şehbenderimiz var. İsmi Sabri Bey'dir. Oldukça fazla miktarda yardımını gördük. ..."²².

Hilal-i Ahmer görevlileri Hasan ve İlhami Bey'le birlikte, İstanbul'daki Tatar Cemiyet-i Hayriyesi Reisi Hacı Mesut Efendi de Kırım'a gitmiş ve Hilal-i Ahmer Heyetiyle birlikte dönmeyip, Akmescit'ten sonra Bahçesaray, Gözleve, Yalta ve civar köy ve kasabaları dolaşmış ve yardımlarla kısmen açlığın azalmaya başladığını ve bu yardımlardan Kırım'da umumi ve derin bir memnuniyet oluştuğunu, Kırım Türkleri'nin İstanbul ve Anadolu'daki Türkler'e derin bir minnet ve şükran beslediklerini ifade etmiştir"²³.

²² **Akşam gazetesi**, "Aç Kırım'a Giden Heyet Avdet Etti: Yardım Heyetine Memur Hasan Bey'in Gazetemize İzahatı", 19 Haziran 1922; bu röportaj tarafımızdan özetlenerek ve sadeleştirilerek verilmiştir.

²³ **Akşam**, "Kırım'da Açlık Vefiyat Tenâkıs Etti", 24 Haziran 1922.

Bu şekilde, Kırım için yardımlar toplanıp bunlar ihtiyaç sahiplerine gönderilirken, bir taraftan da mülteciler katile katile sahillerimize çıkmaya başlamışlardı. Bunların iskânı meselesi ile Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimaiye Vekâleti meşgul oluyordu. Vekalet, mülteci Müslümanları vatandaşlığa geçmek şartıyla “iskan-ı kat’i”, muamelesine tabi tutuyordu. Bu suretle yerleştirilenlerin miktarı Mayıs 1922 itibarıyla iki bini geçmiş idi. İltica yoğun bir şekilde devam ediyordu. Mülteciler limanlara çıkar çıkmaz sağlık muayenesine tabi tutulup daha sonra uygun yerlere yerleştiriliyordu. Diğer taraftan Batum yoluyla dahi sahillere mülteciler gelmeğe devam ediyordu. Felâketzedelerden “560’ı Mayıs 1922’de Batum yoluyla Trabzon’a geldi ve burada geçici olarak yerleştirildikten sonra , büyük kısmı Samsun’da iskan”²⁴ edildiler. Rusya’dan gelecek Müslüman çocuklarından mühim bir kısmının iskân, iâşesini Şark Orduları Kumandanı Kazım Karabekir Paşa deruhte etti. Kayseri’de açılan Darüleytam Mektebi’nde üç yüz çocuk yerleştirmek imkânı sağlandı. Bu çocuklardan bir kısmı Darüleytamlara diğer kısmı da zirai çiftçilerin nezdine verileceklerdi. Alınan bilgilere göre bunların hali pek acıklı idi²⁵.

Kırım Açlarına Yardım Heyeti, faaliyetlerine bütün hızıyla devam ediyordu. 8 Haziran 1922 tarihiyle Ankara Hilal-i Ahmer Heyet-i Merkeziyesi’ne gönderilen bir telgraftan; bu kere Adapazarı, Dinar, ve Mersin’den postane ve Ziraat Bankası vasıtasıyla gönderilen yardımların Kırım Açları Yardım Heyeti hesabına aktarılması istenmektedir²⁶. 23 Haziran günü toplanan Heyet, bugüne kadar toplanan 40 bin lira ile, zahire satın alarak Kırım’a göndermeye karar verdi²⁷

Kırım’da açlık sürerken ve TBMM Hükümeti elinden geldiği kadar Kırım’a yardım gayreti içinde olduğu bu günlerde, Kazan, İdil-Ural havzasındaki Türkler’den de yardım çığlıkları gittikçe artmaya başladı. Aslında Rusya Müslümanları Nezaret-i Diniyesi Reisi Ka-

²⁴ Çapa, a.g.m.

²⁵ **Akşam**, “Bir Ayda Yüzbin”, 31 Mayıs 1922.

²⁶ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 74, Belge no: 151.

²⁷ **Akşam**, “Kırım Açlarına Yardım”, 24 Haziran 1922.

dı Rızaüddin bin Fahreddin ve Nezaret-i Diniyye nezdindeki Açlara Yardım Komisyonu Reisi Keşşafüddin Tercümani imzasıyla Şeriye Vekaleti'ne ve bir nüshası da 17 Nisan 1922 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderilen ve yukarıda bahsedilen yardım yazısında, Kazan, İdil, Ural bölgelerindeki açlık dile getirilmiş idi. Daha önce değinildiği gibi, TBMM 11 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda kararlaştırdığı üzere, Rusya'daki İslâm kitlelerinin problemlerini ve oralardaki Türk esirlerinin durumunu yerinde incelemek amacıyla Tevfik Rüştü, Besim Atalay, İsmail Suphi ve Fuad Beylerden oluşan bir ilim heyetini Rusya'ya göndermişti. İsmail Suphi'nin seyahati diğer üyelere fazla sürmüş ve Tataristan'dan Kaşgar'a kadar yaptığı ziyaretlerde buralardaki Türkler'in yaşadığı açlık felâketini yakından görmüş ve bunu TBMM'ne taşımış idi. Meclis'in 3 Nisan tarihli görüşmelerinde bu durum uzun uzadıya ele alınmıştı.

Öteyandan, Kuzey Türkleri'nin temsilcisi olarak Abidullah²⁸, Feyzi ve Tahir İlyas²⁹ Efendiler, yardım talebiyle Türkiye'ye gelmişlerdi. İstanbul ve oradan Ankara'ya giden Heyet, Mustafa Kemal ve Refet Paşalar tarafından kabul edilmiş ve kendilerine gösterilen fevkalâde ilgiden çok memnun olmuşlardı. Abidullah Efendi, gazetecilere yaptığı açıklamada; Kuzey Türkleri'nin tarihin emsali görmediği müthiş bir felâket karşısında bulunduğunu, Tataristan, Başkurdistan Cumhuriyetleri ile Kırgız Cumhuriyeti'nin Batı kısmının çok şiddetli kuraklık yaşadığını ifade etmiştir. Abidullah Efendi'nin verdiği bilgiye göre; Son zamanlarda Moskova Hükümeti fevkalâde bir mü-

²⁸ Kuzey Türkleri'nin maarifinde ve gelişmelerinde fevkalâde hizmetleri bulunan Abidullah Bey, Çarlığın son senelerinde Petersburg Hükümeti tarafından dava arkadaşı Feyzi Beyle birlikte ikişer sene kalebendliğe mahkum edilmiş idi. O zaman Feyzi Bey, Hive Hükümeti'ne iltica ve Maarif Müdüriyeti görevine getirilerek Çarlığın baskısından kurtulmuştu. Ancak Abidullah Bey, tam iki sene kalebend edilmiş ve ancak inkılaptan sonra Başkurdistan ve Tataristan Cumhuriyetleri Çocuk Bahçeleri Genel Müdürlüğüne getirilerek hizmetine buralarda devam etmiş idi. (**Yeniğün**, "Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde", 28 Temmuz 1922)

²⁹ Kazan ulemasından Tahir İlyas Efendi, Mısır'a gitmek üzere gönderilmişti ama Mısır'a gidemeyip daha sonra ülkesine geri dönmüşlerdir.

sâade olarak Umum Rusya Nezaret-i Şeriyesine; Rusya'nın hariç ve dahilinde yardım toplama ve bunları yine kendi aracılığı ile İslâmlara dağıtmaya müsâade etmiştir. Bu müsâadeye binaen şimdiden Finlandiya, Kaşgar, Litvanya'ya özel temsilciler gönderdiği gibi kendisiyle birlikte Feyzi Efendi'yi Türkiye'ye ve Kazan ulemasından Tahir İlyas Efendi'yi Mısır'a me'mur eylemiştir. Rusya'nın açlık olmayan yerlerine dahi memurlar gönderilmişti. Her tarafta yardımlar toplanmaktadır. Yalnız (Moskova) İslâmları bir hafta zarfında üç milyar Ruble yardım vermişlerdir. Finlandiya'daki İslâmların verdiği yardım şimdiden birkaç yüz milyara ulaşmıştır. Afganistan ve İran'a dahi görevliler gönderilmek üzeredir... Kırım açlarına büyük fedakaâllıklarla yardım eden Türkiye'nin Kuzey Türkleri'ne de bir an evvel yiyecek, giyecek ve ilaç yardımı yaparak Kuzey kardeşlerinin kendilerine minnettar kalacağını ifade etmiştir³⁰.

TBMM bu kardeşlerinin feryadına tabii ki duyarsız kalmadı. Kırım'ın yanı sıra, Kazan ve diğer Kuzey Türkleri'nin durumunu dile getiren bir Beyanname yayınladı. Temmuz 1922 tarihinde yazıldığını tahmin ettiğimiz ve TBMM Umur-ı Şer'iyye Vekili Abdullah Azmi imzasını taşıyan bu beyanname "*Yeryüzünde Mevcut Bütün Müslümanlara*" hitap ediyordu. Beyanname'de: mevcut durum bütün ayrıntılarıyla ortaya konuyor ve kurulan yardım komisyonlarına yardım yapılması talep ediliyordu³¹. Beyanname'nin müftülükler vasıtasıyla halka yayıldığını anlıyoruz. Mesela, Amasya Müftüsü Kâmil Efendi, Beyanname'yi Amasya gazetesinde yayınlamış ayrıca ilçe müftülüklerine de gereğinin yapılması hususunda yazılar yazmıştı³². Mevcut, Kırım Açlarına Yardım Heyeti, faaliyetlerini Kuzey Türkleri açlarını da içine alacak şekilde genişletti³³.

TBMM Anadolu'da yeni bir devlet olarak var olabilmenin kaderini tayin edecek olan ve 26 Ağustos'ta başlayacak Büyük Taar-

³⁰ Yenigün, "Aç Kardeşlerimizin Murahhasları Şehrimizde", 28 Temmuz 1922

³¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 051.8.65.47; Bkz., EK:2.

³² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 051.05.2.1.7; Bkz., EK: 3.

³³ Yenigün, "Cihan Facialarının En Dehşetlisi", 22 Ağustos 1922.

ruz'un hazırlığı içinde bulunuyordu. Türk milleti, maddî- manevî bütün imkânları ile Anadolu'da Yunan işgaline son vermenin seferberliği içinde idi. Bu günlerde, bir çift çorabın, bir çift çarığın, bir avuç bulgurun hesabı yapılıyordu. İşte böyle çok kritik bir ortamda, Türk milleti Meclisi ile birlikte, Kırım, Kazan ve bu bölgelerdeki açlıktan ölmek üzere olan Müslüman kardeşlerinin yardım çığlıklarına asla kayıtsız kalmadı. Anadolu'nun her tarafında Kırım- Kazan ve diğer Kuzey Türkleri için yardımlar toplanmaya başlandı. Bu yardım faaliyetlerinden tespit edebildiğimiz bazı örnekler vermek istiyoruz;

7 Eylül tarihli Akşam gazetesi'nin haberinden anladığımıza göre, yardım için toplanan 2000 çuval un, Kırım ve Kazan yardım heyeti üyelerinden Abidullah ve Hoca İlyas Efendilerle Kırım ve Kazan Türkleri açlarına iletilmek üzere 6 veya 7 Eylül'de yola çıkarılmıştır. Daha önce de 1000 çuval un gönderilmişti. Yardım heyeti üyelerinden Feyzi Efendi Kırım ve Kazan açlarının temsilcisi olarak Türkiye'de kaldı³⁴.

Kırım'da yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesi 21 Eylül 1922 (No:73) tarihli nüshasında³⁵ "Türkiye Hilal-i Ahmer'inin Kırım Müslüman Açlarına Yardımı" başlıklı haberinde şöyle denilmektedir;

"Sentebır (Eylül) 18'de Akmescid'e Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Kırım Aç Müslümanlarına Kurban Bayramı Hediyesi olarak gönderilen îaneyi getiren Hilal-i Ahmer hâdimlerinden Hakkı ve Süleyman Beyler gelmişlerdir. Kırım Müslüman Açlarına gönderilen ve bayram hediyesi 2000³⁶ çuval un ve 700 sandık (yaşcık) sebzevat ve et konserveleden ibarettir. Bundan başka *Kazan Müslüman Bala Evi* emrine gönderilecek 1050 sandık sebzevat ve et konserve-leri gönderilmiştir.

Hakkı ve Süleyman Beyler Akmescid'de Merkezi Açlara Yardım Komitesine varmışlar ve orada getirdikleri îânenin ne suretle taksim

³⁴ Akşam, "Aç Müslümanlar Heyeti", 7 Eylül 1922.

³⁵ Gazetenin eski harfli tarihi 21 Eylül olarak yazılmışken, Kril alfabesiyle yazılan tarih 12 Sentebır'dır. Zannediyoruz burada bir dizgi hatası olmuştur.

³⁶ Metinde 20 000 çuval şeklindedir. Yanlış yazıldığını tahmin ediyoruz.

olunmasına ve hangi rayonlara (ilçelere) ne miktarda verilmesine dair teklifte bulunarak bir liste takdim etmişlerdir. ...

Hakkı ve Süleyman Beyler Kırım'da mevcut çocuk evlerini ve yardım verilen mahalleri ziyaret edeceklerdir. Vaki olan mülâkatımızda Türkiye Hilal-ı Ahmer Cemiyetinin ve ashab-ı hayratın Kırım Müslüman açlarına ileride de yardımda bulunacaklarını söylediler.”³⁷

Bu seferde gönderilen yardımlardan Kırım'a ayrılanların, dağıtım listesi yapılmış ve buna göre yardımlar ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır. Bu listeye göre her biri 63 kg. ağırlığında olan 2000 çuval un şu şekilde dağıtılmıştır;

Sudak ilçesi 324 (Çuval) , Uzkut Köyü 53, Canköy ilçesi 129, Bagatir ve yöresi 304, Yalta, Alipka ve Yöresi 215, Bakal ilçesi, Yevnatır 161, Karasu Pazar ve yöresi 80, Feodosya ve yöresi 80, Bahçesaray ve yöresi 80, Büyükonlar ve yöresi 61, Sivastopol 5, bu ilçelerin Müslüman Bay ve bayan Öğretmenleri 32, Kırım Tatar Darülmuallemi için 60 çuval un dağıtılmış idi. Unun dışında 656 Kasa kurutulmuş sebze-meyve ve 40 kasa konserve yukarıda belirtilen ilçelerdeki Müslüman çocuklu ailelere dağıtılması uygun görülmüştür³⁸.

Bu yardımlar karşısında, Kırım Merkez İcraat Komitesi Reis Vekili Bekir Çobanzade, Kırım Açlarına Yardım Merkezi Komitesi Reisi Vekili Şovedof, Sivastopol Açlarına Yardım Komitesi Vekili İsa ve Merkezi Komite azaları Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisine gönderdikleri yazıda; yapılan yardımlar için teşekkürlerini bildirmişler ve halen 300 bin kadar Kırımlı Müslümanın açlıkla mücâdele halinde olduğunu ifade ederek yardımların devamından çok memnun kalacaklarını ifade etmişlerdir³⁹. Kırım Tatar Darülmuallemi Müdürü de kendileri için gönderilen 60 çuval un için teşekkürlerini bildirerek okulları bünyesinde bulunan 50 öğrencili Tatar Doktor Yardımcısı ve Ebe Mektebi için de mümkünse yardım gönderil-

³⁷ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge:38-1.

³⁸ **Kızılay Arşivi**; Kutu:1198, Belge:47. Bkz., EK:4; Her bir kasada kurutulmuş sebzelerden 2 tane sert kutu var ve her biri de 8 kilo ağırlığındadır. Her bir kasada konservelerden 100 tane var. Her biri de 100 gr. ağırlığındadır.

³⁹ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge:54, 54-1.

mesini talep etmiştir⁴⁰. Bu talebin de karşılandığını görüyoruz. Kırım Tatar Darülmuallimatı Talebe Vekileleri adına Kadızade Hoca Abdülkuddüs ve Kırım Tatar Doktor Yardımcısı ve Ebe Mektebi Talebe Vekileleri adına A. Rifatova, 18 Ekim 1922'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kırım'daki temsilcisine teşekkür mektubu göndermişlerdir⁴¹. Karasu Pazar ilçesi mülki sorumluları da açlar için gönderilen 80 çuval un ve 30 sandık konserve yardımı için teşekkürlerini bildirdiler⁴².

Kazan ve yöresindeki yardımların organizasyonu ve dağıtımında Hilal-i Ahmer yetkilisi Hakkı Bey görev aldı. Hakkı Bey, Kazan'a kadar giderek buradaki açları ziyaret etmiş, Kazan Türkleri de bundan çok memnun kalmışlardı. Bu yardımda gönderilen 1060 sandık konserve Rusya'nın her tarafına dağılmış özellikle Moskova, Ufa ve Kazan'da bulunan Müslüman çocuklarının barındırıldığı yetimhanelere dağıtıldı. Türkiye'nin fevkalâde makbule geçen ve aç çocukları ölümün pençesinden kurtaran bu yardımları için Rusya Müslümanları Nezareti Diniyyesi Nezdinde Açlara Yardım Komisyonu Reisi Kadı Keşşafüddin Tercümanî 8 Aralık 1922 tarihli yazısıyla Türkiye'ye şükran ve minnet duygularını bildirmiştir⁴³.

⁴⁰ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge:46; Kırım Tatar Darülmuallimat Müdürü bu teşekkür mektubunda ayrıca okulları hakkında da bilgi vermeyi uygun görerek şunları ifade etmiştir;

“Kırım Tatar Darülmuallimâtı birbuçuk asırlık Rus istibdat idaresini deviren Rusya büyük inkılabından bilistifade 1918 inci senesi Kırım Tatar Milli idaresi ile Kırım Müslüman Kadınlar Cemiyetinin teşebbüsüyle Akmescid'de açılmış idi. İlk senesinde mektebte nisfî leylî (yarı yatılı) olmak üzere ibtidaî mekteplerini bitiren 74 talebe bulunuyordu. Mektep iki sınıflı olarak açıldı. Şuralar hükümetinin son defa Kırım'a gelmesiyle mektebin bütün masarısını Kırım Maarif Şubesi kendi üzerine almış ve talebenin sayısını da ziyadeleştirmiştir. Dört senelik hayat-ı tedrisiyeden sonra Darü'lmuallimat bu sene ilk defa olmak üzere 21 muallime çıkardı (mezun etti). Mektebin umumi tahsili beş yıldır. Maksudı pek ziyade acınlıklı bir halde olan Kırım Tatar İbtidaî mektepleri için muallime hazırlamaktır. Kırım'ın muallimeye olan ihtiyacı nazar-ı itibara alınarak 922/923 oku senesi için Darülmuallimatın talebe sayısı ikiye yüz çıkarılmaya karar verildi. Her ne kadar mektebin bütün masarısını hükümet deruhde etse de zamanın ağırlığından dolayı maarif bütçesi mektepleri tam manasıyla temin etmek iktidarında değildir. bu suretle mektebin birçok ihtiyaçlarını idare bizzat kendisi temin etmeye mecburdur.”

⁴¹ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge:45.

⁴² **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge:47-1. Bkz., EK:5.

⁴³ **Kızılay Arşivi**; Kutu: 1198, Belge: 55. Bkz., EK:6, 6a.

SONUÇ

Görüleceği üzere, 1920'li yılların başlarında Rusya'da çok ciddi bir kuraklık ve açlık felâketi yaşanmıştır. Bu felâketten ise Kırım ve İdil havzasındaki Türkler, Kazan Türkleri oldukça fazla etkilenmişler idi. Karadeniz'in kuzeyindeki kardeşlerinin feryatlarını duyan ve acılarını kendi canında hisseden Anadolu Türkleri ise bu faciaya asla duyarsız kalmadı. Üstelik bu günlerde, İstiklal Savaşı'nın en kritik dönemecine girilmiş, aşağı-yukarı 10 yıldır kesintisiz savaş halinde olan bir millet, vatan savunmasında artık en son imkânlarını seferber ediyordu. Bir çift çorabın, bir dilim ekmeğin, bir avuç buğdayın hesabı yapılıyordu. Bu imkânsızlıklar içinde, TBMM ve Anadolu Türklüğü yardımsever bir millet ve devlet geleneğinin bir devamı olarak, elinden geldiğince aç kardeşlerinin yardımına koştu. Geçmişte yaşanan bu dostluk ve yardımlaşma örnekleri, şüphesiz günümüz için de Türkiye ile, Rusya- Ukrayna ve bu coğrafyada yaşayan insanların dostluk ve kardeşlik duygularının ve iyi ilişkilerin gelişmesinde fevkalâde önemli bir referans olarak karşımızda duruyor.

EK:2- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 051.8.65.47

BCA, 051.8.65.47

EK:4- Kızılay Arşivi; Kutu:1198, Belge:47

1198/47

Тотал. 47

С Л И С О К

распределения между голодающими мухаммедиями 2.000 мешков муки и 696 яицких сушеных овощей в городах, пригородных общах и поселках Красного Восточного Берега:

	Мешки	Яицо	Всего мешков в яицо
Рейсн Судак	384	20.412	62
Токун /деревня/	58	3.339	"
Ивановский район	129	8.127	"
Богатырь и окрестности	304	19.152	"
Ялта, Алушка и окрестности	215	13.545	"
Симферопольский район/Землетор/	215	13.545	"
Симферополь и окрестн.	161	10.142	"
Иерасуевка и окрестн.	60	3.040	"
Бердюзья и окрестность	161	10.142	"
Самары и окрестность	80	3.040	"
Нахичевань и окрестность	80	3.040	"
Блак-Ормак и окрестности	61	3.040	"
г. Севастополь	5	315	"
Муслиманская учительная и учительницкая общеобразовательных районов.	32	2.016	"
Крымско-татарской учительской женской семинарии	60	3.040	"
Крымско-татарскому Тотобольскому техникуму.	40	2.620	"
ВСЕГО	2.000	126.020	

Предназначено для учителей и учительниц 32 мешка муки и 2.016 яицких сушеных овощей, которые распределят на их долю при общем распределении в районах.

356 мешков сушеных овощей и 40 яицких консервированного супового должны быть распределены между мухаммедийскими, степными и общинами татарских районов.

В каждом яице сушеных овощей имеется по 2 жестяных коробики и в каждом яице консервированного супового имеется 100 штук жестянок в 100 грамм весом каждая в отдельности.

МУСЛІМАН ХАНА. ХАНА.

6 подлинны верны:

Управделами Крымского берега *С. Тимуров*

TÜRK KIZILAYI
ARŞİVİ

EK:5- Kızılay Arşivi; Kutu: 1198, Belge:47-1

Кр. С. С. Р.

193 / 1929

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ
КАРАСУБАЗАРСКОГО РАЙОННОГО
ПОЛНОМОЧЬНОГО КОМИТЕТА
СОВЕТА РАБ., КР. И КР. АРМ. ДЕПУТАТОВ.
 г. Карасубазар.

Түрккızılay Arşivi

....." дня 1922 г.

Службная записка.

مخبرتي لمرکز احوال و امور قريه
 قره صو ايونته كونه بيله
 ۱۰ گانه پووال ۱۰۰۰
 اوبع يوز دوت يوط بياصه
 اونه ۳۰ صانه ليه قوشه
 بوه و ۱۰ ايكي صانه ليه بوه
 طرفه كاسه و بونه فردوه
 تاتا، آچلاينه توزبع
 اولين شنه ۱۶ // ۲۲ قوشه
 بيسي بياصه قوشه

EK: 6-a.

1954 / 1958

بنا بر اینه قومیسیونر صلاح امر جمعیت محذومه طرفه اشارت معاونانجا کردی دواته
 ایسه و ...
 استانیولم صلاح امر جمعیت ندرت طرفه اول اولور و قیض الله محمد ائدی بی
 یقینه ایله بیدر ...
 بو ندرت بولور - روسیه مسکنا ساجدی مضمینه جمع اولاجیه اعاناته صلاح امر جمعیت
 تعیین اولور و جز و مناسبه قیض الله ائدی معاصره فنون و بیدر سنه رجه ایله کور
 صلاح امر طرفه کورنه رینه اعاناته معیه کل رینه صرف اولدی قیض مراقبه
 ایتدی و لایم قند برنجه صلاح جمعیت ایله روسیه معلومت بیزم خدمت و ساحتی
 نخرت صورت ایضا ایتدی شرطیه جمعیت طرفه روسیه ده امیه بر اولدی تعیین
 دهها مناسب و موافقه اولور و کورنه بیز - بو مقدسه وظیفه بی بجانا در عهده
 ایله حله ذوات روسیه م التیه بولور

بو روسیه ایله ایتدی اعانته عاجزانه حراک قبول اولور جمع

ایسه ...
مستوفیاً کا ...

روسیه مسکنا تنظیمات دینه مس ندرت آخیره یا و قومیسیونر
 لیس: قاضی آتشیله آتشیجان

روسیه توتیشیه حله بالجه اعانته آتشیجان
 آرسنه کورنه روسیه نامور ...
 ? Москва. Ученые.
 B. U. U. K. gub. Kominobesgos
 Mye dyx ynp.
 منتخب دفتر آتشیجان بولور